

Az ismétlés szimmetriája egy Balassi-versben

(„Segéll meg engemet én édes Istenem”)

(A *verstípus.*) A vers Balassi válság-énekeihez, másképpen fogalmazva, önvigasztaló, kiutat kereső verstípusához tartozik. E verstípus énekeinek egyik darabját („De mit gyötresz engem . . .”) Németh G. Béla joggal illeszti a líránk későbbi történetében oly jellegzetes szerepet játszó önmegszólító verstípus előtörténetébe.¹ A „Segéll meg engemet . . .” kezdetű ének forma szerint tulajdonképpen nem önmegszólító vers, mert a megszólított nem a költő, hanem Isten. A szöveg jelentése, hangulata, az egész vers jellege azonban az önmegszólító verstípus világát idézi. Többi, Istent tegező éneke is e verstípus korai jelentkezését, ill. előtörténetét jelzi, hiszen ezek a versei az időnként erősödő általános válság jegyeit őrzik. Ebben a vonatkozásban nemcsak rokon, de azonos funkciót töltenek be, mint az önmegszólító verstípus közvetlen előzményeként értelmezhető „De mit gyötresz engem . . .” kezdetű verse. Annál inkább érezhető ez az azonos attitűd, mert istenes énekeinek tegező hangvétele az Istenhez menekedő költő dialógusa, vívódása egyúttal önmagával is. A benső dialógus a lényege az Istent szólító énekeknek, a keret azonban a hagyományos vallásos verské. A zsoldározó megszólítás szinte csak ürügy, formai lehetőség a benső dialógus kibontására, versbeni előadására. A hagyományos verstípus jellegét módosítja Balassi, bár számos formai jegyét megtartja, főként az Istent szólító retorikai keretet.

Balassi egy-egy vers írásakor általában is az adott érzelmi, hangulati attitűd kifejezéséhez kereste a legmegfelelőbb kifejező közeget. Az alkotásnak, a vers-teremtésnek ez a belső szférától a külső felé haladó iránya — mint Martinkó András meggyőzően bizonyítja — azt jelenti, hogy a költő az adott érzelem, hangulat, gondolat vagy az istenes énekek esetében a benső dialógus „kifejezhetőségéhez és közölhetőségéhez *keresett*” a külső világban (gyakran az áthagyományozott mitológiai és más eljárásokban) valami fizikai szemléleti fogódzót . . .”² A visszavisszatérő önvizsgálat, az önvigasztaló szándék, a válságot feloldani akaró megnyugvás-keresés hangulata talált kifejezési lehetőséget az istenes énekek perlekedő verstípusában. A megszólított azonban még nem a költő (mint a későbbi önmegszólító versekben), hanem Isten. A „Nincs már hova lennem”, a „Kegyelmes Isten, kinek kezében életemet adtam”, a „Lelkemnek hozzád való buzgó kiáltása”, valamint a „Segéll meg engemet én édes Istenem!” kezdetű vers ugyanolyan kifejezője az egzisztenciális válságnak, mint a „De mit gyötresz engem . . .” kezdetű.

A „Segéll meg engemet . . .” szövegét a nyomtatott kiadások őrizték meg, a Balassi-kódexben nem található. Keletkezési idejét pontosan nem ismerjük. A vers hangulata, terminológiája a házassága utáni zaklatott időszakra utal és minden bizonnyal a „Lelkemnek hozzád való buzgó kiáltása”, a „Méznel édesb szép szók . . .” kezdetű énekek társaságában, velük rokon válsághangulatban, „életének sűrű nagy veszéliben” keletkezett. A vershelyzet rokonsága szembetűnő e versekben: a magáramaradottság, rezignált hangulat, kétségbeesés, bűntudat és feloldódás-, vigasz-keresés jellemzi valamennyit:

Látod engem sok háború mint elburított,
Veszedelem mindenfelől körül bégfogott,
Nagy hatalma csak te reád immár szoritott,
Emberi segítségtől, mindentől megfosztott. („Lelkemnek hozzád való buzgó kiáltása”)

. . . reám szállott Istentül nagy átok,
Betegség, kár, sok gond, szegényen, rut hír, szitok („Méznel édesb szép szók . . .”)

Im minden elhagyott, nincsen hová lennem,
Nem tudok mit tennem. („Segéll meg engemet . . .”)

(*Szerkezet.*) A vers szerkezetét tekintve Balassi kedvelt verskompozíciójú énekeinek a sorába illeszkedik, a *három pillérűnek* nevezett, szimmetrikus konstrukciójú, páratlan versszakzámú, a vers jelentésének a legfontosabb elemeit a középső versszakban kifejező verstípusba.³ Az első, a középső és az utolsó versszak különösen fontos szerkezeti szerepet tölt be itt is: az első az ún. vershelyzet felvillantása, megközelítése, a további versszakok az adott vershelyzet tüze-tesebb hangulati, képi megközelítését adják a középső versszakig; a középső versszak a vers fordulópontja, a vershelyzet legfontosabb mozzanata. A középső strófa a válság-hangulatot

¹ NÉMETH G. BÉLA: Az önmegszólító verstípusról. ItK 1966. 546—548.

² MARTINKÓ ANDRÁS: A vers születése. Igaz Szó, 1969. 7. sz. 123.

³ A három pillérű verstípus szerepéről Balassi költészetében l.: VARJAS BÉLA: Balassi és a három pillérű verskompozíció. ItK 1970. 479—491.

idéző vers lehetséges megoldását, feloldását, a kibontakozást sejteti. A következő versszakok a középső strófa megfogalmazta új mozzanatot részletezik, míg az utolsó, a záró strófa a középső versszaktól előkészített megoldás-lehetőség szintetikus összefogása. A „Segéll meg engemet . . .” kezdetű vers így Balassi kedves verstípusának a szerkezeti rendjét, felépítését követi, bár kissé különös módon, hiszen az utolsó versszak nyelvi ismétlései a vers nyitását idézik, de funkció szerint a középső versszakkal induló megoldás-lehetőség szintetikus összefoglalását is adják. A vers utolsó sora: „Nagy háladást tennem” nyomatékkal utal a középső versszak „Új könyörgést hozott néked új ág helett” sorára is, de úgy, hogy feltételezi az „új könyörgés” hathatóságát, mert csak így lehetséges a „nagy háladás”. Ezért a szintetikus utolsó strófa meglepően nagyarányú ismétléseivel nyomósítja a versindítás hangulati tónusát, de a középső strófában sejtetett megoldás-lehetőséget is erősíti. Annak ellenére, hogy e versben végül is csak feltételesen lehetséges a megoldás. Talán ezért is, a feltételesség következményeként olyan szem-betűnő az utolsó strófa visszautalása az indító versszakra.

Kiben a Noé bárkájából elrepült galamb állapotjához hasonlítván állapotját, kéri Istent, hogy életének sűrű nagy veszéliesen ontsa reá kedvét s áldásának bárkájában való befogadásával mentse meg az sok kísértettől fejét.

- 1 **Segéll meg engemet én édes Istenem!**
Reménytelenségben **ne hagy elsillyednem,**
Im minden elhagyott, nincsen **hová lennem,**
Nem tudok mit **tennem.**
- 2 Sok nyavola miatt apadott hitemet
Most többits meg bennem, **segélvén engemet,**
Kit ez világ által, csufolván engemet,
Vesztett életemet.
- 3 Mint galamb, ki Noé bárkájából repült,
Nagy vízőzön miatt meg **bárkára került,**
Szájában ágot hozván tetejére ült,
Ki zöld ággal újult,
- 4 Szintén úgy most lelkem ő nagy inségében
Meg **te reád került** kételenségében,
Noha elhagyott volt, most **reménletében**
Rád szállott hitében.
- 5 Új könyörgést hozott néked új ág helett,
Ki jó **reménsséggel** virágozott zöldellett,
S adja ő magát is kezében ez mellett,
Igy vár **bárkád felett.**
- 6 Mint egy nagy bárkában vedd bé azért szegént,
Jó áldomásodban fogadásod szerint
Hogy az **kétség miatt** el ne hagyjon megént
Téged, szentséges fént.
- 7 Kiből uram néked de mi hasznod lenne,
Ha az **kétség miatt** ő Pokolra menne?
Lám már **megváltottad,** hogy ne égne benne,
Sőt jót érdemlene.
- 8 Régen egy galambot ha Noé megtartott,
Hát hogy hadnál engem, kit Fiad **megváltott,**
Ki tégedet régen keresvén kiáltott,
Szive szerint áldott.
- 9 **Segéll azért engem, kegyelmes Istenem,**
Örvény fenekére **ne hagy alá mennem,**
Kéért az mig élek, kész vagyok **hü lennem,**
Nagy háladást **tennem.**

(Az ismétlés szimmetriája.) Robert Lowth Ézsaiás könyvéről szóló elemzése óta egyre általánosabban elfogadott vélemény, hogy a költészet egyik igen fontos meghatározó művészi-nyelvi ismertetőjegye (a köznyelv gyakorlatával szemben), a költői szövegekben megfigyelhető nagyarányú ismétlődés.⁴ Az ismétlődés igen sokféle lehet: az egyszerű szóismétléstől a bonyolult gondolati, képi, metaforikus hasonlóságokig, vagy ellentétekig. Balassi verseit is a nyelvi, grammatikai, gondolati ismétlődések, paralelizmusok változatos rendszere szövi át: az egyszerű (és ősi) sztereotípiától a szintetikus paralelizmusig. A nyelvi párhuzamosság és ismétlés egyik igen jellegzetes példája a „Segéll meg engemet . . .” kezdetű verse. Nyelvi ismétlés-rendszere rendkívül következetes, kiegyensúlyozottan mértéket tartó, művészi hatását tekintve pedig zárt nyelvi, művészi keretet teremtő. Balassi kedvelt verskompozíciójának a *Katonaének* mellett a másik legszebb példája, az istenes énekek közül. Míg a *Katonaének* világába – mint Varjas Béla bizonyította – már belejátszik néhány manierista motívum, de szerkezeti sajátosság is,⁵ addig a „Segéll meg engemet . . .” kezdetű versben a *három pillérű* lírai verskompozíció reneszánsz kori változata egyértelműbben érvényesül. Különösen az első és az utolsó versszak azonos szavai, kifejezései, gondolati párhuzamosságai hangsúlyozzák erőteljes nyelvi nyomatékkal a vers zárt kompozícióját, de jelentésbeli, hangulati egységét is.

A vers nyelvi rendszerében különleges, az ének jellegét s művészi hatását meghatározó szerepet játszik a következetesen alkalmazott ismétlés. Az egy-egy versszakon belül szereplő ismétlések többsége két típusba sorolható: a) az előző versszakból ismét meg egy szót vagy kifejezést (többnyire az adott versszak első két sorában), b) a következő versszak ismétlését előlegezi, teszi lehetővé (a versszak harmadik-negyedik sorában).

A nyelvi ismétlések rendszere így kettős kötöttségű; egyrészt visszautal s az előzményt nyomósítja és viszi tovább, másrészt előreutal, hangsúlyozottan előkészítve a folytatást, a vers újabb nyelvi paralelizmus-lehetőségét teremtve meg. Négy versszakban (4–7), a szöveg közép-mezőnyében a nyelvi ismétlések mindkét típusa megtalálható:

- 1 Segéll . . . engemet . . . Istenem
ne hagy *elsillyednem*
lennem
tennem
- 2 segélvén engemet
- 3 *bárkára* került
- 4 *te reád* került
- 4 reménlettében
- 5 reménsséggel
- 5 bárkád

- 6 bárkádban
- 6 az kétség miatt
- 7 az kétség miatt
- 7 megváltottad
- 8 megváltott
- 9 Segéll . . . engem . . . Istenem
ne hagy *alá nemnem*
lennem
tennem

Az ismétlés, sztereotípiája az ősi énekvér hagyománya, de Balassi versében az ismétlések nem sztereotíp jellegűek, mert az ismétlődő szavak, kifejezések, a *bárka szó* négyszeri jelentkezése kivételével (de ez példa is és centrális hasonlat is!) nem sorozatok, hanem újabb és újabb ismétlő-párok, a versszakok egymásutánját e nyelvi hangsúllyal is összekötő, a folyamatosságot, a vers egészének az egységét nyomósító tényezők.

Az ismétlő-pár sorozattal Balassi (bizonyára nem tudatosan) az énekvérhez szokott olvasók sztereotípiát váró igényére ügyelt, de úgy hozott létre ismétlésrendszert e vers szövegében, hogy lényegében megszüntette a sztereotípiát. Az ismétlődések viszont behálózák az egész verset. A vers ismétlődő szavai, kifejezései az ének gondolati elemeit hangsúlyozzák, a vers kulcsszavait erősítik. Szimmetriájuk, az ismétlések kiváltotta hatás-, energiaeffektusok szabályossága a szövegnek egy meghatározott, egyenletes hangulati, vagy másképpen fogalmazva, energia-szinten való áramlását jelenti. Az első és az utolsó versszak rimhelyzetben levő sorvégi szavai közül három azonos (*Istenem, lennem, tennem*), a negyedik viszont szinonima-pár: „ne hagy *elsillyednem*”, illetve „ne hagy *alá mennem*”. Az utolsó strófa minden sorában szerepet kapó ismétléssel pontosan zárul a kör, a szerkezeté és az ismétlésrendszeré egyaránt.

Bár egyszeri (mert – más Balassi-versben nem található meg ilyen következetesen végigvitt formában az ismétlésnek ez a formája), de érdekes nyelvi példája a szövegvers kialakítását szolgáló törekvésnek. Az énekvér idéző ismétlés változatossága már a szövegvers jegyében fogant.

⁴ L. JAKOBSON, ROMAN: Hang, jel, vers. Bp. 1969. 348.

⁵ VARJAS BÉLA: i. m.

A vers ismétléseinek szimmetrikus sorozata valamelyes rejtett információt is sugall: a felesége hűtlensége, a vérfertőzés vádja, a kilátásba helyezett felségértési per s annak esetleges következményei inspirálják ekkor az önmegszólító verstípussal rokon hangulatú Balassi-verseket: *a nincsen hová lennem, nem tudok mit tennem, a Veszedelem mindenfelől körül bégogott* stb. őszinte önjellemzéseit. A „Segéll meg engemet . . .” ismétlő-párjainak következetesen s szabályosan haladó árama a kiegyensúlyozottságot áhító, a benső biztonságot kereső és akaró törekvős művészi, esztétikai kifejezője. Annak a versben, az esztétikai szférában történő megteremtése, aminek a hiányáról szól tulajdonképpen az egész vers. A szöveg nyelvi harmóniáját, kiegyensúlyozottságát teremti meg a harmónia lehetőségét óhajító-kereső énekben.

A szimmetrikus nyelvi harmónia érvényre jut, de mégsem egyértelmű esztétikai meghatározója a versnek. A szöveg ismétlődés-rendszerének fő áramlata mellett ugyanis egyéb ismétlődések: szóismétlések, grammatikai paralelizmusok, kérdő mondatok, inverziók hullámanak a versben. Bár ezek az ismétlések nem a vers fő szerkezeti vonulatát, ill. szimmetriáját hangsúlyozzák, szerepük mégsem másodlagos, mert határozottan befolyásolják a vers egészének a jellegét, hangulatát. A kompozíció, a versarchitektúra harmonikus voltát feszegetik, a szimmetria egyértelmű érvényre jutását teszik lehetetlenné.

Különösen fontos ebből a szempontból a hetedik-nyolcadik versszak. A vers szövege ugyanis a hetedik versszakig a kijelentő mód nyugodt hangvételében halad (összhangban a nyelvi szimmetriával), itt viszont a vers addigi egységes tónusa megtörik:

Kiből uram néked *de mi* hasznod lenne,
Ha az kétség miatt ő Pokolra menne?

A vers harmonikus jellege e váratlan perlekedő kérdéssel, inverzióval is erősítve, disszonáns, feszültséget sugalló hangulattal törik meg. Ugyanígy disszonáns hatású (de már kisebb intenzitású) a nyolcadik strófa újabb kérdése (szintén inverzióval):

Régen egy galambot *ha Noé* megtartott,
Hát hogy hadnál engem, kit Fiaid megváltott,

A verhangulat egységes áramlását megbontó hetedik-nyolcadik strófa végül is a Balassi-vers korszerűségét is jelzi, hiszen a költemény harmonikus szerkezeti rendjét, szimmetriáját feszegeti, ill. borítja fel átmenetileg. A szimmetria és harmónia, bár esztétikai lényege e versnek, mégsem lehet egyértelmű, tökéletes. A zárt szimmetria megbontása a verset kiváltó hangulat jellegét, a bizonytalanságot, a diszharmóniát, a benső feszültséget sejteti, érzékelteti.

(A szöveg) Az első és az utolsó strófa párhuzamossága biztos feleletet ad arra a kérdésre is, hogy az utolsó versszakban hanyadik sor a felesleges. A nyomdai szöveg hagyomány ugyanis egy sorral többet őrzött meg itt a kelletnél, négy sor helyet ötöt. Egyetlen olyan példa sincs, hogy Balassi valaha is megtoldotta volna a záró strófát egy sorral. Eckhardt szerint az utolsó versszakban: „Különös ez a többi strófa szerkezetétől elütő kettős rövid sor. Egyik talán B. B. változata, melyet nem törölt ki kéziratában.”⁶ A strófa sorainak paralelizmusa pontos megoldást ad a „különös” két utolsó sorral kapcsolatban. Mivel a strófa ötödik sora („Szent neved dicsérnem”) nem vesz részt a versszak minden sorában szerepet kapó ismétlés-sorozatban, nem is tartozhatott a vers eredeti szövegéhez. Az utolsó versszak ötödik sora ezért törlendő a vers szövegéből.⁷

Igazítani lehet a második, a kilencedik és a tizenegyedik sor szövegromlását, szótagfőlölségét is. A második sorban a „Reméltelenségemben” *Reméltelenségben*-re javítandó, a kilencedik sorban a sorvégi „elrepült” szó minden bizonnyal eredetileg *repült* lehetett, míg a tizenegyedikben a „meg” szócska főlölséges, törlendő.⁸

Kimlovszki Tibor

⁶ Balassi Bálint Összes művei. I. köt. Bp. 1951. Összeáll.: ECKHARDT SÁNDOR. 211.

⁷ A vers igazított szövegét közlöm.

⁸ Érdekes, hogy VARGYAS LAJOS (Magyar vers, magyar nyelv. Bp. 1966. 89.) az Eckhardt által nem igazított három szótagszámhibás sorból is következtetést von le Balassi „szabadabb” ritmizálású verselésére. Mindhárom, a szöveg hagyomány során eltorzított sort idézi. Következtetését e három sorral kapcsolatban óvatosan kell fogadnunk.